

8. Shvalb Yu. M. (2009) Psikhologichni aspekti kompetentnysnogo pidkhotu v osviti / Realizatsiya evropeyskogo dosvidu kompetentnysnogo pidkhotu u vishchii shkoli Ukraini: materialy metodologichnogo seminaru. K.: Pedagogichna dumka. S. 105 - 113.

Tetiana Kalinina Theoretical model of life competence formation for pupils with special needs

This article is dedicated to the formation of life competence among children with special educational needs in boarding schools. Providing the necessary level of socialization for pupils with special educational needs is one of the priority tasks for the system of special education.

The article updates the concept of competence, competence approach, key competencies, their features and definitions. The concept of life competence of a person is one of those that testifies to the complicated and multidimensional phenomenon in the system of children socialization, education, training and upbringing. Formation of life competence in the process of training and rehabilitation of children with special educational needs is an important result of the quality educational process.

The article also highlights the main issues connected with the specific formation of life competence in pupils with special educational needs. The article describes research and scientific work implemented by Bogodukhiv Special Educational Complex of Kharkiv Regional Council named "Designing a Multilevel Environment of an Educational Complex as a Condition for the Formation of Life Competency Among Pupils with Special Educational Needs". The essence of this research is to develop a scientifically grounded model for the formation of life competence among pupils with special educational needs in an educational complex

This research also develops a model for the formation of life competence in boarding schools, which consists of the target, substantive procedural and criterion estimating components. There are five essential components which are implemented in a variety of social roles throughout the life of an individual, and which represent a significant issue for children boarded out

This article analyzes the content, main tasks and blocks allocated in the model for the formation of life competence: social domestic, cultural, economic, labor and legal. It identifies the main directions in the formation of life competence among pupils of boarding schools to solve issues put forward by modern educational concepts.

Keywords: *life competence, children with special educational needs, educational complex, socialization, research and scientific work, model, components, rehabilitation.*

УДК 37.015.3 - 376.352:456

Вадим Кобильченко

*Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України
orcid.org/0000-0002-7717-5090*

БАЗОВІ ОСОБИСТІСНІ ПОТРЕБИ ДИТИНИ ТА ЇХ ДЕПРИВАЦІЯ

Метою статті є уточнення поняття «базові потреби особистості» та визначення причин виникнення, механізмів і характерних особливостей їхньої депривації. Були використані теоретичні методи: логіко-семантичний і структурно-логічний методи для уточнення поняття «базові потреби особистості» та визначення причин виникнення, механізмів і характерних особливостей їхньої депривації. Розкрито сутність базових потреб особистості та видів їхньої депривації. Встановлено, що у випадках незадоволення базових потреб особистості страждає її психологічне здоров'я.

Ключові слова: *потреби, дитина з особливими потребами, базові потреби особистості, депривація.*

Постановка проблеми. Значущими для розвитку спеціальної психології є досягнення психологічної науки останніх років, обумовлені усе зростаючим впливом гуманістичної парадигми на уявлення про предмет і методологію психологічних досліджень.

Якщо природничо-наукова парадигма пропонує знаходити засоби виключення суб'єкта пізнання зі структури самого одержуваного знання (вимога об'єктивності), то гуманістична парадигма орієнтує на розуміння й розвиток самої особистості, її активності [8,9,10].

На сьогодні державна політика в галузі освіти сформувала актуальний запит на забезпечення психологічних умов навчання дітей, опираючись на поняття «особливі освітні потреби». Як нормативні, так і ненормативні психологічні властивості особистості закономірно проявляються в діяльності дитини, логіка якої поглиблює її взаємостосунки зі світом, одночасно породжуючи і нові потреби, і нові способи їхнього задоволення.

Будучи споконвічно співвіднесено з порушеннями розвитку й інвалідністю, надалі поняття «особливі потреби» обговорювалося у світовій практиці в більш широкому значенні, що дозволило відійти від медичної моделі інвалідності, на якій довгий час будувалися концепції визначення норми й відхилень від неї.

Новий підхід до дитини з особливими потребами розглядає в якості фактора інвалідності не сам діагноз, а соціальні відносини між такою дитиною й суспільством, таким чином, представляючи обмежені можливості індивіда породженням суспільства і його проблемою.

На думку В. Лубовського, Т. Розанової, Л. Солнцевої та інших авторів [15], у зв'язку з розвитком інтегрованого підходу до навчання дітей з фізичними і психічними недоліками й прагненням уникати «навішування ярликів» у США та деяких інших країнах у середовищі неспеціалістів, у засобах масової інформації стали застосовувати поняття «діти з особливими потребами» або «діти з особливими освітніми потребами», що, на думку вказаних авторів, є неточним терміном, оскільки охоплює й дітей обдарованих. Ця позиція дійсно має сенс, оскільки категорія «дітей з особливими освітніми потребами» є занадто широкою і охоплює не лише дітей з порушеннями психофізичного розвитку.

Ми також певним чином поділяємо дану позицію, оскільки вважаємо, що цей термін дійсно є контраверсійним і дискусійним, оскільки на сьогодні й досі не існує наукових класифікацій ані «особливих потреб», ані «особливих навчальних потреб».

Натомість відомо, що розвиток дітей з певними порушеннями (зору, слуху, опорно-рухового апарату і т.д.) відбувається за тими ж загальними закономірностями, що і в нормі, і в основі його лежать одні й ті самі людські потреби [9,12-22].

Аналіз актуальних досліджень. Як зазначає С. Максименко [12], основний (і єдиний!) спосіб буття особистості - розвиток, який відображає сутнісну потребу людини як універсальної істоти - «постійно виходити за власні межі, досягати можливої повноти втілення в індивідуальній формі своєї родової сутності». Особистість являє собою утворення, яке просто не існує поза розвитком. Біосоціальна єдність, якою є організм людини, вважає С Максименко, не детермінує розвиток особистості, а навпаки - сама детермінується цим розвитком, змінюється, варіює, в тому числі, змінюючи і «соціальну спадковість». Процес обумовлення полягає в іншому: одні біосоціальні тенденції (генотип, потреба) зустрічаються з іншими такими ж біосоціальними тенденціями (природний і соціальний світ) і, опосередковуючись одне одним, визначають розвиток цієї цілісності, якою є особистість людини.

Таким чином, потреба - це такий особистісний стан, при якому виявляється залежність суб'єктів від певних ситуацій або умов існування. Особистісна активність проявляється тільки в процесі задоволення її потреб, які формуються під час виховання індивіда, прилучення його до культури.

У своєму первинному біологічному прояві потребою є не що інше, як певний стан організму, що виражає свою об'єктивну потребу в чому-небудь. Таким чином, система потреб особистості безпосередньо залежить від способу життя індивіда, взаємодії між навколишнім середовищем і сферою її використання.

У сучасній психологічній літературі термін «потреба» має кілька значень. У найзагальнішому значенні потреба - це стан людини, який виникає на основі суперечності між наявним і необхідним, і спонукає її до діяльності щодо усунення даної суперечності. Потреби поєднують у собі два компоненти: об'єктивний і суб'єктивний. Об'єктивна сторона потреби зумовлена властивостями зовнішнього світу і людського організму, а суб'єктивна сторона визначається самою людиною, яка усвідомлює об'єктивно існуючу, незалежну від її волі реальність.

Більш розгорнуте значення цієї категорії пов'язане з конкретизацією уявлень про суб'єкта діяльності, тобто носія потреб. Потреби можуть бути класифіковані за різними критеріями. За першочерговістю їх задоволення: потреби вітальні, особистісні, економічні, політичні і культурні. Залежно від засобу їх задоволення: потреби, які можуть бути задоволені лише засобами суспільства, та потреби, які можуть бути задоволені людиною самотійно.

У теорії індивідуальної мотивації дії людей пояснюється шляхом відсилки до їх потреб. Хоча існують певні фізіологічні потреби, які задовольняються з метою виживання (їжа, сон, житло), потреби в цілому формуються під впливом культури. Соціологи визнають наявність і нефізіологічних потреб (в спілкуванні, визнанні). Побутує думка, що соціальні інститути функціонують саме для задоволення людських потреб.

У сучасній науці застосовують різні класифікації потреб:

- 1) за сферами діяльності (потреба праці, пізнання, спілкування, відпочинку);
- 2) за об'єктом (потреби матеріальні і духовні, етичні і естетичні і т.д.);
- 3) за їх функціональними ролями (домінуючі і другорядні, центральні і периферійні, стійкі і ситуативні);
- 4) за суб'єктом (потреби індивідуальні, колективні, групові, суспільні).

Найчастіше потреби поділяються за походженням на біогенні (первинні) і соціальні (вторинні). До числа первинних відносяться потреби в самозбереженні, тобто їжі, воді, відпочинку, сні, теплі, збереженні здоров'я та ін. До вторинних потреб належать потреби в самоствердженні, спілкуванні, різних досягненнях, дружбі, коханні, знаннях, саморозвитку, творчості, самовираженні. Всі потреби людини несуть соціальний характер, форми їх прояву залежать від рівня розвитку культури, суспільства. Саме «народження» різних потреб людини відбувається в процесі суспільно-історичного розвитку. Чим різноманітніша діяльність людини, тим багатші її потреби і тим складніша система цінностей, адже саме потреби людини є основами формування її цінностей.

За іншою класифікацією потреби поділяються на матеріальні (біологічні), духовні (ідеальні) і соціальні. Реалізація матеріальних або біологічних потреб пов'язана з індивідуально-видовим існуванням індивіда. До них відносяться - потреба в їжі, уві сні, одязі, безпеки тощо. Духовні чи ідеальні потреби виражаються в пізнанні світу, в сенсі існування, самореалізації і самоповазі. Бажання особистості належати до певної соціальної групи, а також потреба в людському визнанні, лідерстві, домінуванні, самоствердженні, прихильності оточуючих, в любові і повазі відзеркалюється в соціальних потребах.

У науковій літературі виділяють також два види соціальних потреб особистості - абсолютних (особистих) і відносних (спільних), що розрізняються також спрямованістю і неоднаковим ступенем збігу з суспільною необхідністю. Спільні потреби виражають залежність від інших в умовах спільної з ними життєдіяльності і однаково необхідні як для особистості, так і для суспільства в цілому.

Суб'єктом цих потреб виступає особистість з іншими людьми, колективом, суспільством. Таким чином, спільні потреби особистості безпосередньо впливають із суспільної необхідності та збігаються з нею. Навпаки, особистісні соціальні потреби безпосередньо пов'язані з необхідністю самозбереження, самоствердження особистості в соціальному середовищі і можуть не співпадати з суспільною необхідністю. Вони висловлюють індивідуальність, творчі здібності свого носія і відтворюють тільки його життєдіяльність в конкретному соціумі. Задоволення останніх не несе будь-яких соціальних наслідків для суспільства.

Існують певні пріоритети соціальних потреб в залежності від тієї чи іншої вікової групи.

Так, для дитини дошкільного та молодшого шкільного віку типові наступні з них: потреба в покорі - це прийняття обставин і людей, визнання власної неповноцінності; потреба в грі - бажання нових відчуттів; потреба в задоволенні егоїзму. Для підліткового віку характерні такі потреби: бути як усі; звільнитися від обмежень, батьківської опіки; шукати відповіді на вічні питання буття; схильність до роздумів і узагальнень. Для юнацького віку притаманні такі соціальні потреби, як бажання висловлювати власні погляди; бути почутим і впливати на хід соціальних подій, ситуацій; прагнення до самореалізації в соціальному середовищі й т.д.

С. Максименко [12] також окремо виділяє психологічні потреби індивіда, до яких зазвичай відносять потреби в афіліації, спілкуванні та ін. «Нужда» в спілкуванні у дітей - це не вроджена потреба. Вона формується за допомогою активності оточуючих дорослих осіб. Зазвичай активно починає проявлятися до двох місяців життя. Підлітки ж мають переконаність, що їх потреба в спілкуванні приносить їм можливість активно використовувати дорослих. На дорослих людей недостатнє задоволення потреби в спілкуванні впливає згубно. Вони занурюються в негативні емоції. Потреба в прийнятті полягає в бажанні індивіда бути прийнятим іншою особою групою осіб або суспільством в цілому. Така потреба нерідко підштовхує людину до порушення загальноприйнятих норм і може призводити до асоціальної поведінки.

Серед психологічних потреб розрізняють базові потреби особистості. Це такі потреби, при незадоволенні яких діти не зможуть отримати повноцінний розвиток. Вони як би зупиняються в своєму розвитку і стають більш схильними до деяких захворювань, ніж їх однолітки, у яких такі потреби задоволені. Так, наприклад, якщо малюк регулярно отримує годування, але зростає без належного спілкування з батьками, його розвиток може затримуватися. Базові потреби особистості психологічного характеру поділяються на 4 групи: автономія - потреба в самостійності, незалежності; потреба в компетентності; потреба в значущих для індивіда міжособистісних взаєминах; потреба бути членом соціальної групи, відчувати себе потрібним. Сюди також відноситься і почуття власної значущості, і потребу у визнанні іншими.

У випадках незадоволення базових фізіологічних потреб страждає фізичне здоров'я індивіда, а у випадках незадоволення базових психологічних потреб страждає дух (психологічне здоров'я) [7,65-73; 12].

Останнім часом у психології, зокрема і в спеціальній, зростає науковий інтерес до такого феномена, як «депривація». Феномен депривації набуває усе більшої ваги, оскільки виступає потужним гальмівним чинником для повноцінного розвитку особистості. Такий підхід є ключовим твердженням багатьох досліджень, які визначають депривацію як психологічне явище, що впливає на різні сторони людської особистості та означає позбавлення або обмеження людини в певних життєво важливих потребах упродовж певного часу.

Як зазначає О. Алексеєнкова [1], для повноцінного психічного розвитку й функціонування людині необхідний приплив різних стимулів: сенсорних, емоційних, когнітивних й т.ін. Їхній дефіцит приводить до несприятливих наслідків для психіки.

Психічний стан депривованої особистості виявляється в її підвищеній тривозі, почутті глибокої незадоволеності собою, своїм оточенням, своїм життям, втраті життєвої активності, в стійкій депресії, що переривається іноді сплесками неспровокованої агресії. У той же час, у кожному окремому випадку ступінь деприваційного негативізму особистості різний. Вирішальне значення при цьому належить вияву та взаємодії двох основних факторів: рівня стійкості конкретної особистості, її деприваційного досвіду, здатності протистояти впливу ситуації; ступеня жорсткості, модифікаційної потужності і міри мультиаспектності деприваційного впливу.

Таким чином, у кожному окремому випадку ступінь деприваційного «ураження» особистості різна. Вирішальне значення тут мають виразність і співвіднесеність двох основних груп факторів: рівень стійкості конкретної особистості, її деприваційний досвід, здатність протистояти впливу ситуації; ступінь жорсткості, модифікаційної потужності й міра мультиаспектності деприваційного впливу.

Часткове обмеження можливостей задоволення якоїсь однієї із потреб, особливо у випадку тимчасової деприваційної ситуації, за своїми наслідками принципово є менш небезпечним для особистості порівняно з випадками, коли вона потрапляє в умови тривалої й практично повної неможливості задоволення цієї потреби.

Мета статті. Метою є уточнення поняття «базові потреби особистості» та визначення причин виникнення, механізмів і характерних особливостей їхньої депривації.

Методи дослідження. Теоретичні методи: логіко-семантичний і структурно-логічний методи для уточнення поняття «базові потреби особистості» та визначення причин виникнення, механізмів і характерних особливостей їхньої депривації.

Виклад основного матеріалу. У цілому «депривація» - поняття багатогранне і багаторівневе. У спробах його трактування на даний момент єдності між науковцями не спостерігається. Крім того, поняття «депривація» є близьким, але не тотожним поняттю «фрустрація». На думку Н. Звереві [5], депривація - більш важкий, хворобливий, іноді - особистісно руйнівний стан, що відрізняється високим рівнем жорсткості і стійкості порівняно з фрустраційною реакцією.

0. Алексеєнкова [1] зазначає, що мова йде передусім не про фізичні обмеження, а про недостатнє задоволення саме психічних потреб (психічна депривація).

Важливо відзначити, що термін «психічна депривація» багатьма авторами використовується амбівалентно: з одного боку, для позначення реального обмеження умов життя і функціонування, а з іншого, - для позначення психічного стану, що виникає в результаті подібних обмежень.

Крім цього, важливим уточненням у визначенні значення поняття «депривація» є також проведене деякими дослідниками розрізнення між ситуацією, коли людина з самого народження позбавлена певних стимулів, в результаті чого деякі значущі потреби взагалі не виникають, та ситуацією, коли потреба вже виникла, а потім предмет потреби став недоступний. Першу ситуацію іноді називають «привацією» тобто відділенням, а другу власне депривацією [12].

Як зазначає 0. Алексеєнкова [1], слово «депривація» (від англ. deprivation) означає позбавлення, втрату. В основі його лежить латинський корінь privare, що значить «відокремлювати». Префікс de в англійському слові передає посилення значення кореня.

За Й. Лангмейєром і З. Матейчком [11], психічна депривація є психічним станом, який виник у результаті таких життєвих ситуацій, де суб'єкту не надається можливість для задоволення деяких його основних (життєвих) психічних потреб достатньою мірою і протягом достатньо тривалого часу.

У різних обставинах депривованими можуть бути різні потреби людини. При цьому до числа «основних (життєвих)» потреб вказані автори включають:

1) потребу у певній кількості, мінливості та виді (модальності) стимулів;

- 2) потребу в основних умовах для продуктивного навчання;
- 3) потребу в первинних суспільних зв'язках (особливо з материнською особою), які забезпечують можливість дієвої інтеграції особистості;
- 4) потребу суспільної самореалізації, яка надає можливість оволодіння різними суспільними ролями та ціннісними цілями.

Позитивом є те, що деприваційний вплив на одну із потреб, яким би жорстким не був, часом може бути ослаблений завдяки повноцінному задоволенню інших основних потреб даної особистості [5].

Так зокрема, А. Маслоу виділяв два різновиди депривації: депривацію не базових потреб і загрозливу депривацією. Перша легко заміщається й не викликає серйозних наслідків для організму. Друга розглядається як загроза особистості, тобто як депривація, що загрожує життєвим цілям індивіда, його самооцінці, перешкоджає самоактуалізації - словом, перешкоджає задоволенню базових потреб.

Вияви психічної депривації можуть охоплювати широкий діапазон змін особистості - від легких, що зовсім не виходять за межі нормальної емоційної картини, до дуже грубих уражень розвитку інтелекту й характеру. Психічна депривація може виявляти певну картину невропатичних ознак, а іноді - виражені соматичні особливості.

На думку М. Варій [3], різні форми психічної депривації в житті трапляються одночасно. Ізольовано виявити їх можна лише експериментально.

Існує декілька класифікацій видів депривації. Наприклад, Й. Лангмейер і З. Матейчек [11] розглядають чотири види депривації:

- 1) стимульна (сенсорна) депривація: знижена кількість сенсорних стимулів або їх обмежена мінливість і модальність;
- 2) депривація значень (когнітивна): мінлива, хаотична структура зовнішнього світу без чіткого упорядкування і сенсу, яка не дає можливості розуміти, передбачати і регулювати те, що відбувається зовні;
- 3) депривація емоційного ставлення (емоційна): недостатня можливість для встановлення інтимного емоційного ставлення до будь-якої особи або розрив подібного емоційного зв'язку, якщо такий уже був створений;
- 4) депривація ідентичності (соціальна): обмежена можливість для засвоєння автономної соціальної ролі.

Якщо розглянути види депривації більш детально, то сенсорна депривація - це наслідок «сенсорного голоду», тобто психічний стан, викликаний неможливістю задовольнити найважливішу для будь-якого індивіда потребу у враженнях через обмеження зорових, слухових та інших стимулів. Деприваційна ситуація тут може породжуватися, з одного боку, певними індивідуальними фізичними недоліками (порушення зору, слуху), а з іншого боку - комплексом екстремальних обставин життєдіяльності суб'єкта, що перешкоджають адекватному «сенсорному насиченню». У психології подібні умови описуються за допомогою терміна «збіднене середовище».

Відповідно, сенсорна депривація - це знижена кількість сенсорних стимулів або їх обмежена мінливість і модальність, що призводить до інформаційної (когнітивної) депривації, яка перешкоджає створенню адекватних моделей навколишнього світу. Якщо немає необхідної інформації, уявлень про зв'язки між предметами і явищами, дитина створює «уявні зв'язки», які часто є помилковими.

Останнім часом у психології інтенсивно досліджується також емоційна депривація - недостатня можливість для встановлення інтимних емоційних відносин з ким-небудь або розпад емоційного зв'язку, якщо такий вже був створений.

Яскравим прикладом може слугувати материнська депривація, яка найчастіше є результатом ізоляції дитини від матері й проявляється у позбавленні дитини материнської турботи, уваги, любові й ніжності. Вона породжує розлади, передусім, в емоційно-вольовій сфері дитини, призводить до зниження контактності дитини тощо [6, 72-79].

Існує також й прихована материнська депривація, яка може виникати у дитини, навіть якщо вона буде виховуватися в родині. Але, якщо мати постійно працює й не приділяє дитині часу, то вона теж буде мати гостру потребу в турботі й увазі. Також це трапляється в родинях, де після першої дитини народжується наступна дитина, або діти. Увесь час у матері іде на молодших дітей, тому старший потрапляє в материнську депривацію.

Крім того, виділяють також і патеріальну (батьківську) депривацію. В дитячому віці вона також несе серйозну погрозу нормальному розвитку дитини, але вона торкається дещо інших аспектів і позначається більше на формуванні рольових життєвих установок і диспозицій. Ризик патеріальної депривації для дитини особливо великий у ситуаціях:

- неповної родини, коли батько відсутній зовсім;
- коли відношення батька до дитини зовсім відчужене;
- коли батько у своєму відношенні реалізує аж ніяк не батьківські інтенції (наприклад, компенсуючи на дитині свої нереалізовані в іншому місці (на роботі, із дружиною) владні амбіції й т.ін.);
- у родинях, де спостерігаються різного роду деформації самої сімейної структури й порушені статево-рольові відносини між батьками.

Отже, саме родина стає для дитини тим простором, що може або, підсилувати деприваційні ризики, ускладнювати і подовжувати їх, а то й зовсім - породжувати й множити, або навпроти, амортизувати (пом'якшувати) і компенсувати існуючі деприваційні впливи.

Психічний стан, який проявляється в обмеженні можливості відігравати соціальну роль, перебувати в суспільстві й бути визнаним ним, традиційно позначуваний поняттям «соціальна депривація», є наслідком порушень контактів індивіда із соціумом, що відбулися з тих чи інших причин. Такі порушення завжди поєднуються з фактом соціальної ізоляції, ступінь жорсткості якої може бути різним, що у свою чергу визначає силу деприваційної ситуації. Соціальна депривація властива також людям похилого віку, які через проблеми зі здоров'ям (зниження або втрата внаслідок хвороб або травм зорових, слухових, рухових, когнітивних та інших функцій) воліють не виходити з будинку й перебувають на самоті.

Форми соціальної депривації різні не тільки за ступенем її жорсткості, але й за тим, хто є її ініціатором, хто саме задає деприваційний характер відносин групи із соціумом - вона сама або ж суспільство, цілеспрямовано створюючи для вирішення певних завдань закрите, певним чином, від інших людських співтовариств об'єднання людей (наприклад, спеціальні школи-інтернати).

Депривація може бути також наслідком незнання соціальних ролей. Така депривація впливає на перебіг соціалізації: депривований суб'єкт не підготовлений до відповідного виконання низки ролей, яких очікуватимуть від нього в суспільстві.

Люди з відхиленнями в поведінці зазнають серйозних труднощів у різних життєвих ситуаціях. Ці соціальні ситуації впливають на виникнення соціальної депривації. До таких життєвих ситуацій можна віднести: призупинення з різних причин уже створеного зв'язку між суб'єктом і його соціальним середовищем. Наприклад, дитину віддають до дошкільного навчального закладу, перехід суб'єкта з одного закладу до іншого, зміна персоналу, розлучення батьків тощо.

Високий рівень депривації наявний, коли ізоляція людини досягла повної замкнутості, тобто цілковито відсутня взаємодія її внутрішнього психічного із зовнішнім психічним відповідного характеру; середній - коли взаємодія людини із зовнішнім психічним відповідного характеру здійснюється рідко, час від часу та в малому обсязі; низький - коли взаємодія із зовнішнім психічним відповідного характеру здійснюється систематично, хоча й не в повному обсязі та не активно [3].

Режим багатоманітних обмежень діє окремо й сукупно, тому, як справедливо відзначають Г. Прихожан та Н. Толстих [13], у чистому вигляді кожен із цих видів депривації

можна виокремити тільки у спеціальних експериментах У житті вони існують у достатньо складному переплетенні. Безперечно, вважають Г. Бевз і О. Дорошенко [2, 25-34], є всі підстави говорити про полімодальний характер депривації та її різновидову організованість.

Хочемо зазначити, що діти й дорослі з психофізичними порушеннями усіх категорій перебувають в умовах явної й довготривалої депривації, яка у кожному конкретному випадку відрізняється за своєю природою і своїм змістом, й практично не існує ізольовано від інших видів депривації й, переважно, має структуру й характер мультидепривації [6, 72-79].

Наша думка корелює з позицією В. Сорокіна [14], який стверджує, що депривація може виступати одночасно і як причина, і як наслідок дизонтогенезу. Разом з тим, наголошує автор, слід відзначити, що дитина, яка проявляє ознаки порушеного розвитку, зазнає на собі впливу декількох видів депривації. Насамперед, це вихідна деприваційна ситуація, пов'язана з основним порушенням. Крім цього для більшості дітей із проблемами в розвитку, особливо в дошкільному дитинстві, властива ситуація комунікативної депривації. Дуже часто раннє дитинство подібних дітей протікає в замкнутому сімейному колі, обмеженому контактами з найближчими родичами, що досить згубно позначається на характері психічного розвитку дитини, позбавленого спілкування з однолітками в процесі спільної ігрової діяльності. До перерахованого варто додати й нерідкі ситуації емоційної депривації, обумовлені своєрідними особистісними реакціями батьків на факт виявлених у дитини відхилень. Розпач, безнадійність, безсилля іноді супроводжуються емоційним відторгненням дитини з боку одного або відразу двох батьків. Дитина сприймається як джерело незаслужених страждань, а тому внутрішньо ними не приймається. Відторгнення може бути як неусвідомлюваним, так і ретельно приховуваним. І в одному, і в іншому випадку дитина стає лише об'єктом уникання, але не любові й виховання. Емоційна черствість батьків являє собою додатковий негативний фактор, що ускладнює й без того важку ситуацію розвитку дитячої психіки. При цьому переважна більшість навчальних установ для таких дітей - заклади інтернатного типу, які породжують соціальну депривацію; нерідко діти з відхиленнями в розвитку з метою додаткової діагностики й лікування потребують госпіталізації, яка також певним чином ізолює їх від родини і т.д.

Отже, будь-яка тривала депривація базових особистісних потреб дитини, яка має певні порушення (зору, слуху, опорно-рухового апарату й т.д.), в цілому уповільнює та затримує її психічний та соціальний розвиток, й негативно позначається на особистості в цілому [6, 72-79; 7, 65-73; 9, 12-22].

Не зважаючи на розмаїтість видів депривації, їхні прояви в психологічному плані змістовно схожі. Нерідко людина вдається до механізмів психологічного захисту, таких як заперечення або витіснення проблем, відхід у фантазії замість реальних дій, знецінення інтересів замість їх відстоювання і т.д. Захисні механізми дозволяють зняти на якийсь час емоційну напруженість, але їх часте використання призводить до дезадаптивних ефектів.

При наявності ряду індивідуально-особистісних якостей у людини можливий й інший спосіб реагування - пошукова активність. Вона змушує конструктивно діяти в ситуації, намагатися її змінити, навіть якщо попередній досвід не підтверджує впевненості у позитивних результатах такої поведінки.

Однак, якщо, наприклад, стрес підвищує активацію (особливо на початкових етапах його розвитку), депривація може викликати підвищення активності лише в разі короточасного впливу, викликавши певне відчуття «голоду» і, відповідно, готовність шукати задоволення потреби. Тривала ж депривація, як правило, не стимулює до підвищення енергійності, а навпаки - викликає зниження життєдіяльності, пасивність,

апатію, песимізм. У цьому плані спроби постійного подолання одних і тих же непереборних труднощів можна розглядати скоріше як виняток, ніж як правило.

Тобто, депривація може впливати на організм і психіку людини деструктивно, аж до виникнення незворотних порушень. Зазначимо також, що психологічні (особистісні) деформації, до яких призводить депривація, за своєю глибиною й наслідкам ні чим не поступаються, а, часом, і перевершують ті фізіологічні аномалії, які є прямим наслідком хвороби або травми [6,72-79].

Як резюмує Я. Гошовський [4], депривація - соціально-екзистенційний факт надзвичайної важливості, адже набуває ознак перманентної особистісної кризи і дисфункції та сутнісно завжди є викликом нормальній еволюції й онтогенезу людини як психосоціальної істоти. Своєю глибиною і потужністю вона загрожує повноцінному розвитку особистості на всіх рівнях, призводячи до своєрідної інволюції - соціального аутсайдерства, ускладненого численними девіантними психологічними особливостями.

Ми поділяємо думку В. Сорокіна [14], що на сьогодні не існує єдиної теорії деприваційних явищ і загальної їхньої класифікації. Найпоширеніша емпірична класифікація, зазначає він, базується на виділенні декількох видів позбавлень залежно від характеру заблокованої потреби: сенсорно-перцептивна депривація, комунікативна, кінестетична, емоційна й т.ін. У визначенні депривації говориться про процес блокування потреб, до числа яких, насамперед, належать потреби в руховій активності, у нових враженнях. Особливе значення в житті людини також мають потреби в спілкуванні, емоційній підтримці, самореалізації, повазі, безпеці, творчості, ідентичності, інтимності й т.ін. Неможливість реалізовувати їх тривалий час, як правило, приводить до серйозних дисфункцій свідомості. По своїй суті, деприваційні феномени являють собою різноманітні змінені стани свідомості, а також різні варіанти порушень нормального ходу вікового психічного розвитку внаслідок блокування значимих психофізіологічних потреб людини. Крім того, не слід плутати деприваційні явища з деприваційною ситуацією. Остання являє собою зовнішні об'єктивні умови, що перешкоджають реалізації тієї або іншої потреби людини. Перші ж суть явища суб'єктивні, внутрішні, властиві свідомості. І те й інше перебуває в причинно-наслідкових відносинах, але єдність не означає їхньої тотожності. Сказане передбачає, що різні люди індивідуально реагують на деприваційні ситуації. Людина досить довго може перебувати в подібних умовах, але при цьому не проявляти ніяких виражених ознак деприваційних феноменів, і навпаки.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. На основі проведеного теоретичного аналізу таких складних і неоднозначних психологічних феноменів як «базові потреби особистості» та їх «депривація», їхніх видів та особливостей, можемо ствердно сказати, що саме депривація може розглядатися в якості тієї глобальної психологічної першопричини деформації особистості, яка обмежує або позбавляє особистість задоволення тієї або іншої актуальної потреби, що слугує джерелом її активності й розвитку. Зазначимо також, що оскільки депривація рідко зустрічаються в ізольованому вигляді, й зазвичай у своїй сукупності різні види депривації утворюють складну ієрархічну структуру, можна говорити саме про депривацію особистості, оскільки редукуються або блокуються базові потреби особистості, необхідні для її повноцінного психосоціального розвитку.

Основою наукового пошуку повинні стати не окремі характеристики (здатності), властиві певній дитині, які легко й спонтанно проявляються в лабораторних експериментальних умовах, а потенційно доступні суб'єкту властивості (якості), стани й умови, у тому числі властивості середовища й інших людей, які дитина може використати під час освітнього процесу й поза ним, а також психологічні засоби реалізації цих потенціалів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеенкова Е.Г. Личность в условиях психической депривации. Питер, 2009. 96 с.
2. Бевз Г., Дорошенко О. Вплив деприваційних чинників на психічний розвиток дитини. Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2003. Т.V. ч.5. С 25-34.
3. Варій М.Й. Психологія особистості. К., Центр учбової літератури, 2008. 592 с
4. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості: монографія. Дрогобич: Коло, 2008. 480 с
5. Зверева І. Д. Оцінка потреб дитини. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія. К.: Центр навч. літ-ри, 2008. С 163-165.
6. Кобильченко В.В. Поліфакторна депривація особистісного розвитку дітей з порушеннями зору. Особистість як суб'єкт подолання кризових станів [Електронний ресурс]: Матеріали методологічного семінару НАПН України (24 березня 2016 року). За ред. академіка НАПН України С.Д. Максименка. К., 2016. С 72-79. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/704987/>
7. Кобильченко В.В. Психологічне здоров'я та благополуччя дітей з порушеннями психофізичного розвитку як актуальна проблема спеціальної психології. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: зб. наук, праць. Вип. 5. Ч. 1. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. С 65-73.
8. Кобильченко В.В. Психологічний супровід дітей дошкільного віку з порушеннями зору: монографія. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2015. 205 с
9. Кобильченко В.В. Рушійні сили психосоціального розвитку як проблема психологічної теорії особистості. Дитина із сенсорними порушеннями: розвиток, навчання, виховання. Вип. 4. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. С 12-22.
10. Кобыльченко В.В. Становление личности дошкольника в норме и при нарушениях зрения: монография. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2015. 540 с.
11. Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. Прага: Авиценум, 1984. 334 с.
12. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. К.: КММ, 2006. 240 с.
13. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Дети без семьи. М.: Педагогика, 1990. 160 с.
14. Сорокин В. М. Специальная психология. СПб.: Речь, 2003. 216 с.
15. Специальная психология: под ред. В.И. Лубовского. 2-е изд., испр. М.: Изд. центр «Академия», 2005. 464 с.
16. Krystyna Janicka and Jerzyna Stomczyńska. Deprivation of Basic Needs and Social Inequality. International Journal of Sociology. Vol. 32, No. 3, 2002, pp. 7-24.
17. The Impact of Parental Deprivation on the Development of Children Left Behind by Moldovan Migrants. United Nations Children's Fund (UNICEF), Policy, Advocacy and Knowledge Management (PAKM), Division of Policy and Practice, New York, 2008. 112 p.

REFERENCES:

1. Alekseenkova, E.G. (2009). *Lichnost' v usloviyah psichicheskoy deprivacii. Uchebnoe posobie*. [Personality in terms of mental deprivation. Tutorial]. Piter. 96 s.
2. Bevz, H.; Doroshenko, O. (2003). *Vplyv depryvatsiinykh chynnykiv na psykhychnyi rozvytok dytyny*. [Influence of deprivation factors on the child's mental development]. Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy. K. T.V. ch.5. S. 25-34.
3. Varii, M.I. (2008). *Psykholohiia osobystosti*. [Psychology of personality]. K., Tsentr uchbovoi literatury. 592 s.

4. Hoshovskyi, Ya. (2008). *Resotsializatsiia deprivovanoi osobystosti: Monohrafiia*. [Resocialization of the deprived personality: monograph]. Drohobych: Kolo. 480 s.
5. Zvierieva, I.D. (2008). *Otsinka potreb dytyny*. [Assessment of the needs of the child]. Sotsialna pedahohika: mala entsyklopediia. K.: Tsentr navch. lit-ry. S. 163-165.
6. Kobylchenko, V.V. (2016). *Polifaktorna deprivatsiia osobystisnoho rozvytku ditei z porushenniamy zoru*. [Polifactorial deprivation of the personal development of children with visual impairment]. Osobystist yak subiekt podolannia kryzovykh staniv [Elektronnyi resurs]: Materialy metodolohichnoho seminaru NAPN Ukrainy (24 bereznia 2016 roku). Za red. akademika NAPN Ukrainy S.D. Maksymenka. K. S. 72-79. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/704987/>
7. Kobylchenko, V.V. (2014). *Psykhologichne zdorovia ta blahopoluchchia ditei z porushenniamy psykhofizychnoho rozvytku yak aktualna problema spetsialnoi psykhologii*. [Psychological health and well-being of children with disorders of psychophysical development as an actual problem of special psychology]. Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy: zb. nauk. prats. Vyp. 5. Ch. 1. Kirovohrad: Imeks-LTD. S. 65-73.
8. Kobylchenko, V.V. (2015). *Psykhologichniy suprovid ditei doshkilnoho viku z porushenniamy zoru: monohrafiia*. [Psychological support for children of preschool age with visual impairment: monograph]. Poltava: TOV «Firma «Tekhservis». 205 s.
9. Kobylchenko, V.V. (2013). *Rushiini syly psykhosotsialnoho rozvytku yak problema psykhologichnoi teohi osobystosti*. [The driving forces of psychosocial development as a problem of psychological theory of personality]. Dytna iz sensornymy porushenniamy: rozvytok, navchannia, vykhovannia. Vyp. 4. Kirovohrad: Imeks-LTD. S. 12-22.
10. Kobylchenko, V.V. (2015). *Stanovlenie lichnosti doskol'nika v norme i pri narushenijah zrenija: monografija*. [The formation of a preschooler's personality in health and in visual impairment: monograph]. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing. 540 s.
11. Langmejer, J.; Matejcek, Z. (1984). *Psihicheskaja deprivacija v detskom vozraste*. [Mental deprivation in childhood]. Praga: Avicenum. 334 s.
12. Maksymenko, S.D. (2006). *Henezha zdiisnennia osobystosti*. [Genesis of personality]. K.: KMM. 240 s.
13. Prihozhan, A.M.; Tolstyh, N.N. (1990). *Deti bez sem'i*. [Kids without family]. M.: Pedagogika. 160 s.
14. Sorokin, V.M. (2003). *Special'naja psihologija*. [Special psychology]. SPb.: Rech'. 216 s.
15. *Special'naja psihologija* (2005). [Special psychology]: pod red. V.I. Lubovskogo. 2-e izd., ispr. M.: Izd. centr «Akademija». 464 s.

Vadym Kobylchenko. Basic personal needs of children and their deprivation

The purpose of the article is to clarify/ the concept of «basic needs of the person» and determine the causes of it, the mechanisms and characteristics of their deprivation. The theoretical methods were used: logical-semantic and structural-logical methods for clarifying the concept «basic needs of the person» and determining the causes of occurrence, mechanisms and characteristic peculiarities of their deprivation. Established that among the psychological needs distinguish basic needs of the person. These are the needs, in which dissatisfaction children will not be able to get full development. They seem to stop in their development and become more prone to some diseases than their peers, in which such needs are satisfied. It was found out that the basic needs of a person of a psychological nature are divided into four groups: autonomy - the need for independence, independence; need for competence; the need for meaningful interpersonal relationships for the individual; the need to be a member of a social group, to feel fit. This also includes the feeling of self-importance, and the need for recognition by others. It is established that in cases of dissatisfaction with the basic needs of an individual, her psychological health suffers. It has been established that in recent years in psychology, in particular in the special, scientific interest in a phenomenon such as «deprivation» is growing. The phenomenon of deprivation becomes more and more important, as it acts as a powerful inhibitor for the full development of personality. This approach is a key assertion of many studies that define

deprivation as a psychological phenomenon that affects different aspects of the human person and means the deprivation or restriction of a person in certain vital needs over a certain period of time. It has been established that the partial restriction of the possibilities of satisfying one of the needs, especially in the case of a temporary deprivation situation, in its consequences is in principle less dangerous for the individual than the cases when it falls into the conditions of a long and virtually complete inability to meet this need. It has been theoretically proved that deprivation can be regarded as the global psychological root cause of personality deformation, which restricts or deprives a person of satisfaction of one or another actual need, which serves as a source of its activity and development

Key words: *needs, a child with special needs, basic needs of the person, deprivation.*

УДК 376,1:159.955:16

Оксана М'якушко

*Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка
НАПН України
orcid.org/ 0000-0002-7675-7523*

КОМПЕТЕНТІСНИЙ ПІДХІД У ФОРМУВАННІ ПЕРЕДУМОВ ПІЗНАВАЛЬНОЇ І СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

В статті представлено спробу вирішення методологічних і методичних проблем формування навчально-пізнавальної компетентності учнів з особливими освітніми потребами в напрямку створення теорії навчально-пізнавальної компетентності учнів, яка є необхідним кроком для вирішення цілого ряду практичних питань, зокрема, виявлення умов ефективного формування окремих компетентностей у навчанні, розробки відповідних технологій та методик. На підставі аналізу та узагальнення запропонованих у науковій літературі визначень навчально-пізнавальних компетентностей та різних комбінацій їх компонентів виділено сім компонентів, необхідних для здійснення пізнавальної діяльності. З метою подолання труднощів їх інтеграції в рамках єдиної концептуальної моделі, синтезовано цілісну модель структурної організації пізнавальної діяльності людини, базуючись на результатах досліджень пізнавальної діяльності в психології, гносеології, нейрофізіології, психолінгвістиці. На її основі розроблено і запропоновано модель структури навчально-пізнавальних компетентностей.

Ключове слово: *компетентнісний підхід, навчально-пізнавальні компетентності (далі НПК), модель структурної організації пізнавальної діяльності людини, модель структури навчально-пізнавальних компетентностей, діти з особливими потребами.*

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток природничих наук упродовж минулого століття поглибив процеси диференціації знання, що спричинило труднощі його осмислення науковцями. Труднощі узагальнення і осмислення накопиченого наукового і культурного досвіду вплинули на сучасну епоху (постмодернізм) суспільного життя й культури, знайшовши відображення у стані хаосу концепцій, підходів і типів рефлексій.

Вирішальна роль в подоланні сучасної епістемологічної кризи через взяття відповідальності за своє «самоспасіння» належить особистості. Відповідно, в сучасній освіті провідною є концепція саме особистісно орієнтованої освіти (ІДБех, Ю.К.Корсак, СЛ.Подмазін). І оскільки у стрімко змінюваному світі виникає потреба в особистості, здатної до успішної діяльності в різних сферах завдяки вмінню співпрацювати з іншими людьми та вчитися впродовж всього життя, важливим компонентом особистісно-орієнтованої парадигми освіти визнається формування в учнів ключових компетенцій (АХуторський). Тому через всі навчальні предмети наскрізною лінією проходить компетентнісний зміст освіти, який характеризується зміщенням акценту з накопичення суми знань до опанування учнями способами діяльності (І.В.Бургун, В.В.Лазарчук). Однією з ключових компетентностей в нормативних документах визнається компетентність «уміння вчитися» (ВДШарко).